

ΟΙΝΟΠΟΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΚΤΟΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Στο κεφ. 22 του τίτλου 66 της «Πείρας»¹, μιας νομολογιακής συλλογής που καταρτίστηκε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 1040-1050 και περιλαμβάνει κυρίως αποσπάσματα από αποφάσεις του ανώτατου δικαστηρίου της εποχής εκείνης, διαβάσουμε τα εξής²: «Ότι ἐπὶ τῶν ἀπὸ μέθης συμβαινόντων φόνων [ἐπὶ] πενταετίαν ἔξορίαν ἔταξεν Ἀδριανὸς ὁ βασιλεύς, τὴν δι' αἵματος τιμωρίαν κωλύσας καὶ τὴν εἰς τὸ δίμοιρον δήμευσιν ἀποδεξάμενος, ἐξ ἀντιγραφῆς ἀνθυπάτου³ αὐτοῦ τοῦτο πράξαντος· οὐ γὰρ προὔπειναι ἔχθραν ἢ μῖσος, ἀλλὰ μάλλον τοῦ οἴνου ἔργον εἶναι τὸν φόνον. Τὸν δὲ ἄνθρωπον τὸν ξενοδοχήσαντα καὶ παρασχόντα τὸν οἶνον τιμωρεῖσθαι ἐλαφρῶς, ὡς μὴ αὐτὸν πράξαντα τὸ ἐναντίον, ἀλλ' ὡς ὑποδοχέα γενόμενον τοῦ κακοῦ.

Ενώ τα 21 πρώτα κεφάλαια του τίτλου 66 της «Πείρας» προέρχονται, όπως έχει ήδη δειχθεί⁴, από μία «μελέτη» του γνωστού νομικού του 11ου αιώνα Ευσταθίου του Ρωμαίου για την κατηγορία περί φόνου, το παραπάνω κεφ. 22 διακρίνεται από εκείνα⁵ και αποδίδει κατά πάσαν πιθανότητα το περιεχόμενο δικαστικής αποφάσεως ή γνωμοδοτήσεως.

Στο κείμενο γίνεται αναφορά σε ένα *rescriptum* του αυτοκράτορα Αδριανού. Για το περιεχόμενό του πληροφορεί με περισσότερες λεπτομέρειες η διάταξη του Πανδέκτη 48.8.4.1.: *Ulpianus libro septimo de officio proconsulis (...). Cum quidam per lasciviam causam mortis praebuisset, comprobatum est factum Ignatii Taurini proconsulis Baeticae a divo Hadriano, quod eum in quinquennium relegasset.* Και σε ελληνική απόδοση από ίνδηκα αντικήνσορα στο χωρίο αυτό: *Θανάτου τις γέγονεν αἴτιος, οὐκ ἐκ πονηρᾶς διαθέσεως, ἀλλὰ κατὰ σπατάλην τε καὶ παίγνιον· καὶ ὁ θειότατος Ἀδριανὸς Ἰγνάτιον*

Ταυρίνον ἀνθύπατον ὄντα τῆς Βαιτικῆς ἀπεδέξατο, ἐπειδὴ τοῦτον αὐτὸν τὸν ἀκούσιον φόνον ἐπὶ πενταετῇ χρόνον ἐρελεγάτευσεν⁶.

Από το κείμενο του Ουλπιανού, που υπήρξε η πηγή του παραπάνω χωρίου του Πανδέκτη, μαθαίνουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τα περιστατικά, που έδωσαν αφορμή στην παρέμβαση του ανθυπάτου, ότι δηλαδή στη διάρκεια ενός συμποσίου κάποιος από τους συνδαιτυμόνες τραυμάτισε βαριά από αμέλεια (χωρίς να προϋπάρχει έχθρα ανάμεσά τους) έναν άλλο που πέθανε ύστερα από πέντε μέρες: *Cum quidam per lasciviam causam mortis praebuisset, comprobatum est factum Taurini Egnatii proconsulis Baeticae a divo Hadriano, quod eum in quinquennium relegasset. Verba consultationis et rescripti ita se habent: 'Inter Claudium, optime imperator, et Euaristum cognovi, quod Claudius Lupi filius in convivio, dum sago iactatur, culpa Marii Euaristi ita male acceptus fuerit, ut post diem quintum moreretur. Atque apparebat, nullam inimicitiam cum [eo] Euaristi fuisse. Sed cupiditatis culpam coercend[a]m credidi, ut ceteri eiusdem aetatis iuvenes emendarentur, ideoque Mario Euaristo urbe Italia provincia Baetica in quinquennium interdixi et decrevi, ut impendii causa [HS] duo milia patri eius persolveret Euaristus, quod manifesta fuerat eius paupertas. Velis rescribere'. Verba rescripti: 'Poenam Marii Euaristi recte, Taurine, moderatus es ad modum culpaе: refert enim et in maioribus delictis, consulto aliquid admittatur an casu'. Et sane in omnibus criminibus distinctio haec poenam aut iustam provocare debet aut temperamentum admittere*⁷. Ήδη μέσα στον 6ο αιώνα εισέρχεται η διάταξη και σε νομοκανονικά κείμενα, ειδικότερα στο Νομοκάνονα σε 50 τίτλους υπό τη μορφή του ίνδηκα που παρατέθηκε πιο πάνω⁸.

Η ούτως ή άλλως συνοπτική διατύπωση του Πανδέκτη έγινε στα Βασιλικά ακόμη συντομότερη, 60.39.4.1.: 'Ο ἀπὸ τρυφῆς φονεύσας ἐπὶ πενταετίαν ἐξορίζεται⁹. Στα παλαιά σχόλια των Βασιλικών όμως σώζονται ακόμη ορισμένα στοιχεία από τη διατύπωση του Πανδέκτη: Κατὰ τρυφήν καὶ παιγνίαν ἐφόνευσέ τις τινά, καὶ Ἰγνάτιος Αὐρίνος ἀνθύπατος ἐπὶ ε' ἔτη αὐτὸν ἐξώρισε, καὶ ἀπεδέξατο τὸ παρ' αὐτοῦ γενόμενον ὁ θεῖος Ἀδριανός¹⁰. Και στη συνέχεια: "Οπερ ἀπεδέχθη ὑπὸ Ἀδριανοῦ γεγονὸς ὑπὸ Ἀρίνου τοῦ ἀνθυπάτου τῆς Βετικῆς, διότι ἐπὶ πενταετίαν ἐξώρισεν¹¹.

Στο κείμενο του Πανδέκτη δεν γίνεται ρητῶς λόγος για μέθη, αλλά για lascivia (= απόλαυση, τρυφή). Δεν γίνεται επίσης λόγος για

έλλειψη έχθρας ή μίσους ανάμεσα στο δράστη και το θύμα. Και τα δυο αυτά στοιχεία όμως, που υπάρχουν στο χωρίο της «Πείρας», εμφανίζονται και στο απόσπασμα του Ουλπιανού (η μέθη συνάγεται κατά έμμεσο τρόπο, γιατί εκεί αναφέρεται, ότι δράστης και θύμα ήσαν συνδαιτυμόνες σε συμπόσιο), με βάση το οποίο συντάχθηκε η διάταξη του Πανδέκτη. Πέρα όμως από αυτό, ο Πανδέκτης δεν αναφέρει τίποτε για χρηματική ποινή ή άλλη περιουσιακή κύρωση, ενώ, κατά το χωρίο της «Πείρας», ο Αδριανός ενέκρινε ποινή δημεύσεως *εις τὸ δίμοιρον*. Εξ άλλου κατά το κείμενο του *rescriptum*, όπως το παραδίδει ο Ουλπιανός, ο ανθύπατος επέβαλε στο δράστη να καταβάλει αποζημίωση δύο χιλιάδων σηστερτίων. Αυτές οι διαπιστώσεις δικαιολογούν απολύτως την υπόθεση, ότι ο δικαστής που συνέταξε τη συγκεκριμένη απόφαση ή γνωμοδότηση (μάλλον Ευστάθιος ο Ρωμαίος) είχε υπόψη του το περιεχόμενο του κειμένου του Ουλπιανού, και μάλιστα αν όχι κατά άμεσο τρόπο — πράγμα που δεν θεωρώ τόσο πιθανό — πάντως κατά έμμεσο, ίσως από σχόλιο στην οικεία διάταξη του Πανδέκτη, το οποίο δεν έχει περισωθεί.

Μολονότι το χωρίο της «Πείρας» και το απόσπασμα του Ουλπιανού παρουσιάζουν, όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, ένα κοινό σημείο, ότι δηλαδή κάνουν λόγο και για περιουσιακές κυρώσεις σε βάρος του δράστη της ανθρωποκτονίας, οι πληροφορίες της καθεμιάς πηγής δεν συμβιβάζονται απολύτως μεταξύ τους. Κατά μεν την «Πείρα» του επιβλήθηκε δήμευση των δύο τρίτων της περιουσίας του (*εις τὸ δίμοιρον*), κατά δε τον Ουλπιανό καταδικάστηκε να καταβάλει αποζημίωση στον πατέρα του θύματος.

Ως προς την αντίφαση αυτή μπορεί να παρατηρηθούν τα ακόλουθα: Η δήμευση δεν αποτελεί αυτονόητο επακόλουθο της εξορίας. Το περιεχόμενο της ποινής της εξορίας, όπως αυτή γίνεται σήμερα αντιληπτή, εμφανίζεται στο ρωμαϊκό δίκαιο υπό δύο μορφές: την *deportatio* και την *relegatio*. Η πρώτη, η βαρύτερη μορφή (που αποδόθηκε στα ελληνικά κατά τη μεταγλώττιση των λατινικών νομικών όρων ως «περιορισμός»), συνεπαγόταν απώλεια της πολιτείας και (γενική) δήμευση. Η δεύτερη, η ελαφρότερη μορφή (που εμφανίζεται στις ιουστινιάνειες πηγές ως «εξορία»), δεν είχε — κατ' αρχήν τουλάχιστον, εφόσον δηλαδή δεν επιβλήθηκε με την καταδικαστική απόφαση και περιουσιακή ποινή¹² — δυσμενείς συνέπειες για την περιουσία του καταδικασμένου¹³. Στην περίπτωση του *rescriptum*

του Αδριανού σαφώς αναφέρεται ότι επιβλήθηκε η ποινή της *relegatio* που, σύμφωνα με τα παραπάνω, δεν συνεπαγόταν άνευ ετέρου και δήμευση. Όσο για το ποσό των δύο χιλιάδων σηστερτίων, ρητώς δηλώνεται στο ίδιο κείμενο, ότι αποτελούσε αποζημίωση που όφειλε να καταβληθεί στον πατέρα του θύματος και όχι στο δημόσιο.

Επομένως το δίκαιο της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου (ή πρώιμης βυζαντινής) που κωδικοποιήθηκε από τον Ιουστινιανό, δεν προέβλεπε για το δράστη ανθρωποκτονίας που αυτός τέλεσε σε κατάσταση μέθης την ποινή της δημεύσεως. Αλλά ούτε και σε μεταγενέστερες διατάξεις εμφανίζεται η ποινή αυτή για την ίδια πράξη. Σ' αυτές τις μεταγενέστερες ανήκει κατ' εξοχήν μία νεαρά του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου¹⁴, στην οποία περιέχονται τα εξής ως προς τη διάκριση των φόνων: *Ἐπει δὲ πολυσχιδῆς καθίσταται τις ὁ τῆς μαιφονίας τρόπος (ἢ γὰρ ἔκουσίως καὶ ἀπὸ προνοίας καὶ παρασκευῆς ἀμαρτάνει τις, ὡς ὁ εὐτρεπίζων ξίφος εἰς τὸ φονεῦσαι ἄνθρωπον· ἢ ἀπὸ θυμοῦ, ὡς ἐν ἐφόδῳ, ὅτε σκοπεῖται καὶ τὸ παρ' αὐτοῦ ἐπιφερόμενον ὄπλον καὶ ἡ ἐγχείρησις· ἢ κατὰ τύχην, ὡς ἐν κυνηγεσίῳ ῥίψας μὲν κατὰ θηρὸς τὸ βέλος, ἄνθρωπον δὲ ἀναιρήσας ἐξ ἀγνοίας, ἢ ἐν μάχῃ μετὰ χειρὸς πλήξας, ἢ ἀπὸ μέθης τινὰ φονεύσας, ὅστις καὶ ἐπὶ πενταετίαν ἐξορίζεται), πρὸς τὰς τοιαύτας διαιρέσεις καὶ τὰς κατὰ μέρος αἰτίας ἔχομεν σαφῶς καὶ κατὰ τὸ προσῆκον καὶ τὴν ἐκ τοῦ νόμου ἀπόφασιν. Καὶ ὁ μὲν κατὰ ἀγνοίαν φονεύων οὔτε τὸν κατὰ τῶν ἀνδροφόνων δέδοικε νόμον οὔτε ἀσυλίας χρῆζει· ὥσπερ καὶ ὁ ἀπὸ τρυφῆς ἀνελῶν, καὶ ὁ μὴ ἐσχηκῶς γνώμην τοῦ φονεῦσαι ἔαν φονεύσῃ*¹⁵. Παρατηρούμε, ότι η διατύπωση δεν αφήνει την παραμικρή αμφιβολία ως προς την ποινή, που συνίστατο μόνο σε πενταετή εξορία.

Πώς μπορεί λοιπόν να ερμηνευθεί η δήμευση των δύο τρίτων της περιουσίας του δράστη που εμφανίζεται στο χωρίο της «Πείρας»; Εφόσον αποκλεισθεί η από λόγους σκοπιμότητας ηθελημένη παραποίηση της πληροφορίας που παρέχει ο Ουλπιανός, μόνο σε παρανόηση του κειμένου αυτού μπορεί να αποδοθεί η μετατροπή της αποζημιώσεως σε δήμευση, δοθέντος ότι, όπως τονίστηκε πιο πάνω, μόνον υποθέσεις είναι δυνατό να γίνουν ως προς την πηγή που χρησιμοποίησε ο Ευστάθιος ή οποιοσδήποτε άλλος συντάκτης της απόφασεως ή γνωμοδοτήσεως που μας απασχολεί.

Πληροφοριακώς σημειώνεται, ότι χρηματικές ποινές κατά των

υπαιτίων τελέσεως ανθρωποκτονίας επέβαλε απόφαση, που καταχωρίζεται περιληπτικώς στο κεφ. 24 του ίδιου τίτλου της «Πείρας»¹⁶. Ο αυτουργός καταδικάστηκε να παραχωρήσει στους κληρονόμους του θύματός του τα δύο τρίτα της περιουσίας του (το «δίμοιρον») και οι συνεργοί το ένα τρίτο. Αλλά στην περίπτωση αυτή επρόκειτο για ανθρωποκτονία εκ προθέσεως και επί πλέον τα περιουσιακά στοιχεία των υπαιτίων της ανθρωποκτονίας δεν δημεύθηκαν, δεν περιήλθαν δηλαδή στο δημόσιο, αλλά παραχωρήθηκαν στους οικείους του φονευθέντος ως αποζημίωση¹⁷.

Υπάρχει και ένα δεύτερο σημείο στο χωρίο της «Πείρας» που επίσης δημιουργεί ερωτηματικά. Πρόκειται για την τιμωρία του *ξενοδοχήσαντος και παρασχόντος τὸν οἶνον*, στον οποίο επιβλήθηκε ελαφρά ποινή (ή, αν το κείμενο αποτελεί γνωμοδότηση, πρέπει να επιβληθεί ελαφρά ποινή) που δεν προσδιορίζεται (πιθανώς ραβδισμός). Το ερώτημα είναι, για ποια πράξη επιβάλλεται η ποινή, εφόσον αυτός ούτε ως ηθικός αυτουργός είναι δυνατό να χαρακτηριστεί, ούτε όμως και ως συνεργός. Ως αιτιολογία της ποινής αναφέρεται, ότι ναι μεν δεν διέπραξε αυτός το έγκλημα, αλλά έγινε *ὑποδοχεὺς τοῦ κακοῦ*. Ως «κακόν», υποθέτω, πρέπει να θεωρηθεί το κρασί, εφόσον λίγους στίχους πιο πάνω αναγράφεται στο κείμενο της «Πείρας», ότι ο δράστης δεν είχε κανένα κίνητρο να φονεύσει το θύμα του και ότι ο φόνος είναι *ἔργον τοῦ οἴνου*. Επομένως ο πανδοχέας ή ο οποιοσδήποτε άλλος *παρασχὼν τὸν οἶνον* διώχθηκε, επειδή είχε στη διάθεσή του και διαχειριζόταν το υλικό που υπήρξε η αιτία του φόνου.

Η προσπάθεια να ανευρεθεί κάποια σχετική με αυτά τα πραγματικά δεδομένα διάταξη μας οδηγεί στο χωρίο των Βασιλικών 60.3.7.6 (που προέρχεται από απόσπασμα του Ουλπιανού που περιλήφθηκε στον Πανδέκτη 9.2.7.6): *Ὁ μὴ φονεύσας, ἀλλ' αἰτίαν θανάτου δεδωκὼς τῇ ἰμφακτούμ, οὐ τῷ Ἀκουιλίῳ ὑπόκειται, ὡς ὁ δεδωκὼς φάρμακον ἀντὶ ἰατρείας ἢ ξίφος τῷ μαινομένῳ*¹⁸. Αμέσως όμως βλέπει κανείς, ότι η διάταξη αυτή αφορά αστική ευθύνη (με *actio in factum* και όχι από την *lex Aquilia*) και όχι ποινική. Επομένως η καταδίκη του πανδοχέα δεν μπορεί να στηριχθεί σε αυτήν.

Το πιθανότερο, κατά τη γνώμη μου, είναι ότι η καταδίκη αυτή δεν έβρισκε έρεισμα σε συγκεκριμένο κανόνα δικαίου και οφειλόταν σε λόγους γενικής προλήψεως. Και πιο συγκεκριμένα: Από το από-

σπασμα μιας νεαρής του Κωνσταντίνου Ζ΄, που παρατέθηκε πιο πάνω, προκύπτει ότι στη θεωρία και στην πρακτική είχε επικρατήσει διάκριση των φόνων σε πέντε κατηγορίες, από πλευράς υποκειμενικής υποστάσεως: α) *έκουσίως και από προνοίας και παρασκευής* (ή «εκ προμελέτης», κατά την παλαιότερη ποινική ορολογία), β) *από θυμού* (πρόκειται για την «αναίρεσιν εις βρασμόν ψυχικής ορμής» του προΐσχύσαντος Ποινικού Νόμου), γ) *κατά τύχην*, δ) *έν μάχη* και ε) *από μέθης*.

Τη διάκριση των φόνων έχει ως αντικείμενο και ένα σχόλιο του Ευσταθίου του Ρωμαίου στο χωρίο Β. 60.39.3. *Τοῦ Ῥωμαίου. Ὁ φονεὺς τριχῶς γίνεται· ἢ ἀπὸ μελέτης ἢ ἀπὸ τύχης ἢ ἀπὸ μέθης. Καὶ ὁ μὲν ἐκ μελέτης ἀσύγνωστος· ὁ ἀπὸ μέθης πενταετεί ἔξορισμῶ καθυποβάλλεται, ὡς κεφ. δ΄ τοῦ παρόντος τιτ. θεμ. β΄· ὁ δὲ ἀπὸ τύχης ἀνεύθυνος*¹⁹. Παρατηρούμε εδώ, ότι ο συντάκτης του σχολίου καταλήγει σε τριπλή διαίρεση, παραλείποντας τις κατηγορίες *από θυμού* και *έν μάχη*. Οπωσδήποτε όμως τόσο στη νεαρά όσο και στο σχόλιο μία κατηγορία είναι οι φόννοι σε κατάσταση μέθης. Από αυτό μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι οι ανθρωποκτονίες που είχαν αυτό το αίτιο ήσαν συχνές. Η αρχή της ερμηνείας των ποινικών νόμων υπέρ του κατηγορουμένου δεν ήταν άγνωστη στο Βυζάντιο. *Διὰ τῆς ἐρμηνείας τῶν νόμων πραῦνεσθαι δεῖ τὰς τιμωρίας, οὐ μὴν τραχύνεσθαι*, επιτάσσουν τα Βασιλικά 60.51.39²⁰. Είναι όμως γνωστό, ότι η σχέση του βυζαντινού δικαστή με το νόμο ήταν μάλλον χαλαρή²¹. Γνώμονα κατά την απονομή της δικαιοσύνης είχε αυτός περισσότερο το αίσθημα περί δικαιοσύνης παρά το «ισχύον» δίκαιο, του οποίου, άλλωστε, η οριοθέτηση με σημερινά κριτήρια κάθε άλλο παρά εύκολη ήταν. Ἐτσι δεν πρέπει να μας ξενίζει το ενδεχόμενο να στηρίχθηκε η καταδίκη του πανδοχέα όχι σε ρητή διάταξη νόμου, αλλά στην πεποίθηση του δικαστή, ότι η συμπεριφορά του, με την οποία συνέβαλε στην τέλεση της ανθρωποκτονίας, έπρεπε να αποδοκιμασθεί, ώστε να μη βρει μιμητές στο μέλλον. Αυτό είναι μάλιστα πολύ πιθανό, αν ληφθεί υπόψη ότι μία ανάλογη σκέψη εκφράζεται και στην «αντιγραφή» του ανθυπάτου Ιγνάτιου Ταυρίνου προς τον Αδριανό, όπως διατυπώνεται στο χωρίο του Ουλπιανού, που, σύμφωνα με τα παραπάνω, πρέπει να γνώριζε ο συντάκτης της αποφάσεως που σώζεται στην «Πείρα»: *ut ceteri eiusdem aetatis iuvenes emendarentur*.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. γενικώς Σπ. Τρωιάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου* (Αθήνα-Κομοτηνή 1986) σ. 133 κε. (βιβλιογρ.).

2. Βλ. την έκδοση C.E. Zachariae a Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, pars I: *Practica ex actis Eustathii Romani* (Lipsiae 1856) σ. 286 = Ιω. και Π. Ζέπου, *Jus graecoromanum*, τ. 4 (Αθήναι 1931) (ανατ. Aalen 1962) σ. 248 κε. Η έκδοση έγινε με βάση το μοναδικό κώδικα Laur. 80.6.

3. Εξ αντιγραφής ανθυπάτου: Την αναμφισβήτητα ορθή αυτή ανάγνωση πρότεινε ο D. Simon στις συζητήσεις για τη νέα κριτική έκδοση του κειμένου της «Πείρας» στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος της Φραγκφούρτης.

4. D. Simon, Die Melete des Eustathios Rhomaios über die Befügung der Witwe zur Mordanklage, *Zeitschr. d. Sav.-Stiftg. für Rechtsgesch., Rom. Abt.* 104, 1987, σ. 559-595.

5. Πρβ. Simon ό.π. σ. 586 σημ. 84.

6. Βλ. G.E. Heimbach και C.G.E. Heimbach, *Basilicorum libri LX*, τ. VI (Prolegomena) (Lipsiae 1870) σ. 46. Πρβ. τη μετάφραση του Η. Διακόπουλου, *Corpus Juris Civilis. Πανδέκται* τ. Δ' (εν Αθήναις 1890) σ. 223, καθώς και τη (γερμανική) μετάφραση των C.E. Otto, B. Schilling, C.F.F. Sintenis, *Corpus Juris Civilis*, τ. IV (Leipzig 1832) (ανατ. Aalen 1984) σ. 969.

7. O. Lenel, *Palingenesia iuris civilis* τ. II (Leipzig 1889) (ανατ. Graz 1960) σ. 976-977 (αριθ. 2197). Το ίδιο κείμενο περιέχεται και στην *Collatio legum Mosaiacarum et Romanarum* 1.11.1, στην έκδοση των P. Krüger - Th. Mommsen - G. Studemund, *Collectio librorum iuris anteiustiniani in usum scholarum* τ. III (Berolini 1890) 141-142, ή των E. Seckel - B. Kübler, *Iurisprudentiae anteiustinianae reliquiae [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]* τ. II.2 (Lipsiae 1911/1927) (ανατ. 1988) σ. 333-334.

8. Βλ. τα «συνάδοντα νόμιμα» στον τίτλο 40, στην έκδοση G. Voelli - H. Justelli, *Bibliotheca iuris canonici veteris* τ. II (Paris 1661) σ. 650.

9. Έκδοση H.J. Scheltema - D. Holwerda - N. van der Wal, τ. A VIII (1988) σ. 3005. Η διάταξη των Βασιλικών επαναλαμβάνεται στο «Νομικόν Πόνημα» του Μιχαήλ Ατταλειάτη 35.143 (Ζέποι ό.π. τ. 7, σ. 477) και από εκεί στη «Μικρά Σύνοψη» Φ κεφ. 17 (Zachariae a Lingenthal ό.π. pars II [1856] σ. 254 = Ζέποι ό.π. τ. 6, σ. 538).

10. Σχόλιο 5 στο χωρίο B. 60.39.4 στην έκδοση Scheltema - Holwerda - van der Wal τ. B IX (1985) σ. 3750, 1-3. Ταυτίζεται σχεδόν ως προς τη διατύπωση το χωρίο των «Ροπών» 28.11. Βλ. Fr. Sitzia, *Le Rhopai* [Università di Cagliari. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, ser. I, vol. 30], (Napoli 1984) σ. 147. Η μεγάλη αυτή προσέγγιση στη διατύπωση οφείλεται στην κοινή προέλευση των δύο χωρίων από τον ίνδηκα του Δωροθέου. Βλ. αδελφούς Heimbach ό.π. (σημ. 6) σ. 46 σημ. 125.

11. Σχόλιο 6 ό.π. σ. 3750, 4-5. Πρβ. και το σχόλιο 1 στο χωρίο B. 60.39.6, ό.π. σ. 3750, 26-27.

12. Μία εξαίρεση εμφανίζεται στο κεφ. 17.44 της «Εκλογής» των Ισαύρων. Βλ. σχετικώς Sp. Troianos, *Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga, Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Α' (Ρέθυμνο 1986) 97-112 (εδώ 107 κε.).

13. Βλ. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht* (Leipzig 1899) (ανατ. Graz 1955) σ. 977 και 1010. Χαρακτηριστικά για τις διαφορές αυτές των δύο μορφών εξορίας στη βυζαντινή περίοδο είναι τα κεφ. 35.214 και 218 από το «Πόνημα Νομικόν» του δικαστή Μιχαήλ Ατταλειάτη, που συντάχθηκε το 1073/1074: 214. *Τῶν περιοριζομένων τὰ πράγματα τῷ δημοσίῳ διαφέρουσι, τῶν δὲ ἐξορίστων ὑπὸ τὴν δεσποτείαν αὐτῶν μένουσιν* (πρβ. και Β. 60.51.47). 218. *Ὁ μὲν περιορισμὸς τόπῳ καθείργει, ἡ δὲ ἐξορία τόπου εἴργει* (Ζέποι ό.π. τ. 7, σ. 483 κε.). Και οι δυο αυτές διατάξεις επαναλαμβάνονται στα κεφ. 80 και 81 του στοιχείου Π της «Μικράς Συνόψεως» (Zachariae a Lingenthal ό.π. pars II, σ. 209 = Ζέποι ό.π. τ. 6, σ. 501).

14. Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 1. Teil: *Regesten von 565-1025* (München-Berlin 1924) (ανατ. Hildesheim 1976) σ. 86 κε., αριθ. 676.

15. Zachariae a Lingenthal ό.π. pars III (1857) σ. 271 = Ζέποι ό.π. τ. 1, σ. 230 κε.

16. Zachariae a Lingenthal ό.π. pars I, σ. 286 = Ζέποι ό.π. τ. 4, σ. 249.

17. Πρβ. και νεαρά του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου, κεφ. 2 (Dölger ό.π. σ. 87, αριθ. 677) στον Zachariae a Lingenthal ό.π. pars III σ. 274 κε. = Ζέποι ό.π. τ. 1, σ. 234.

18. Ό.π. (σημ. 9) τ. Α VIII, σ. 2751.

19. Ό.π. (σημ. 9) τ. Β IX, σ. 3748, 11-13.

20. Ό.π. (σημ. 9) τ. Α VIII, σ. 3083. Βλ. και το κεφ. 35.213 στο παραπάνω (σημ. 9 και 13) έργο του Ατταλειάτη (Ζέποι ό.π. τ. 7, σ. 483).

21. Βλ. για το θέμα αυτό Τρωιάνο ό.π. (σημ. 1) σ. 34 κε.